

Юрій Левченко,

<https://orcid.org/0000-0001-6431-7275>,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

відділ організації наукових досліджень,

бібліограф,

відділ інформаційно-бібліографічної роботи,

Наукова бібліотека,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова (м. Київ, Україна)

вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601, Україна

e-mail: hlej@i.ua

Історія євреїв України 1944–1953 рр. крізь призму дванадцяти документально-історичних нарисів

Рец. на кн.: Міцель Михайло. У пошуках цапа-відбувайла: фобії пізнього сталінізму в Україні (1944–1953). – Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. – 348, [4] с.

Михайло Міцель (*англ.* Mikhail Mitsel) – старший архівіст Архіву Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» (*англ.* American Jewish Joint Distribution Committee, JDC, Нью-Йорк, США), єврейської благодійної організації, що допомагає євреям за межами США котрі потребують захисту або фінансової допомоги (допомога людям похилого віку, підтримка сім'ї та дітей, розвиток єврейської спільноти тощо). Сферою наукових інтересів п. М. Міцеля є дослідження: історії євреїв України в советський період, історії «Джойнту» та історія євреїв Східної Європи. В Україні він став відомим ще в 90-х роках ХХ ст. після публікації книг: «Громади юдейського віросповідання в Україні (Київ–Львів, 1945–1981 рр.)» (Київ, 1998), «Євреї України у 1943–1953 рр.: нариси документованої історії» (Київ, 2004), ««Останній розділ»: Агро-Джойнт в роки Великого терору» (Київ, 2012), «Політика і параноя: КПУ в боротьбі проти «міжнародного сіонізму» (1953–1986). Нариси документованої історії» (Київ, 2021). Рецензована книга є другим перевиданням вищезгаданої книги 2004 р. Вона перекладена українською мовою з дещо зміненою назвою.

Книга складається зі вступу, в якому пояснюються причини її написання, окреслено історико-політичний контекст періоду, що досліджується, розкрито структуру видання, а також вказано походження використаних автором архівних документів (с. 7–13); дванадцяти розділів, що складаються з історичного нарису та документів-додатків до нього (с. 15–313); англomовного авторського резюме (Summary) (с. 314–316); списку використаних документів (с. 317–321); списку ілюстрацій (с. 322–324); іменного коментаря, який розкриває найвідоміші персоналії, котрі згадуються в нарисах (с. 325–334); іменного покажчика (с. 335–348). Загалом, дослідження є зрізом соціально-політичної історії євреїв України останнього десятиліття сталінської доби.

Перший нарис присвячений антисемітизму перших повоєнних років (1941–1947). Серед його причин автор виокремлює складну післявоєнну ситуацію: зростання злочинності, економічні проблеми, бюрократизація партійних чиновників, нестача житла, німецька антиєврейська пропаганда років окупації тощо. Тому, коли до великих міст почали масово повертатись євреї (ті, хто пережив Голокост, повернувся з евакуації та був демобілізований

з Червоної армії) розпочалась їх дискримінація через побутовий антисемітизм, наклепи до органів влади, обвинувачення у вбивствах дітей та процвітанні «чорного ринку». Все це призвело до єврейських погромів, зокрема у Києві у вересні 1945 р.

Про становище євреїв Північної Буковини (Чернівецької області) у 1944–1946 рр. йдеться у другому нарисі. Дослідник порушує такі маловідомі теми: повернення євреїв до Чернівецької області з таборів-гетто Трансїстрії (губернаторства під владою Румунії, яке існувало у міжріччі Дністра і Південного Бугу в 1941–1944 рр.) – піші переходи по 200–300 км, заборона пропуску до великих міст (наприклад перед Чернівцями советська влада заблокувала міст через річку Прут, що вів до міста); заходи примусової «мобілізації» (виселення) євреїв області на Донбас і Урал у 1944 р.; акції з переселення євреїв до Румунії, які були її підданими до 28 червня 1940 р. (у 1945 р. виїхало 12 тис. і ще 22 тис. – у 1946 р.).

Належне місце у книзі (третій нарис) відведено руху «Бріха», який допомагав євреям нелегально виїхати з СРСР та переселитись до Палестини. Автор висвітлює діяльність «Бріхи» у Польщі (1945–1948) з організації еміграції до Ізраїлю, США, Канади, Латинської Америки, Австралії. Щодо УРСР, то у Львові у цей час активісти «Бріхи» спробували організувати через синагогу транзитний пункт для переправлення євреїв за кордон, однак, у березні 1946 р. НКДБ арештував та вислав до таборів його організаторів (7 осіб), Репресовані отримали різні терміни покарання (від двох до десяти років). Однак, до середини 1950-х років органи МДБ і прикордонники Львівської та Чернівецької областей організовували акції з виявлення та перекриття на советському кордоні переправних пунктів євреїв за кордон. Окремо висвітлюється тема дезертирства червоноармійців єврейської національності з країн «соціалістичного табору» до Палестини.

Заслугує на увагу матеріал, який стосується переселення євреїв до Біробіджану (єврейської автономної області на Далекому Сході СРСР). Так, з 1946-го по 1948 р. з території Вінницької, Херсонської, Миколаївської, Дніпропетровської областей та Криму до Біробіджану було відправлено дев'ять ешелонів євреїв у складі 1770 родин. Загалом, у 1947–1950 рр. до єврейської автономної області більшовицька влада переселила 3217 родин зі всього СРСР. У кінці 1940-х років у Біробіджані були закриті всі культурно-освітні установи; арештовано та засуджено єврейське керівництво автономії (за нібито спробу відокремити Біробіджан від СРСР); зупинена пропагандистська кампанія про Біробіджан як єврейський центр на Далекому Сході.

У п'ятому нарисі висвітлюються різні аспекти антиєврейської пропаганди в УРСР у 1945–1953 рр. У післявоєнний період найбільш поширеною соціальною чуткою була неминуха майбутня війна з Америкою, Англією, Туреччиною або Грецією. На цьому фоні виникали і поширювались міфи щодо євреїв: советська влада планує виселення євреїв до Палестини; жінка Сталіна під час наради в Кремлі стріляє в Жукова через антиєврейські висловлювання маршала; під час війни євреї відсиджувались у Середній Азії та тилу Червоної Армії (ташкентський міф); євреї поширюють серед населення інфекційні хвороби та бактеріологічну зброю. Для запобігання соціальному конфлікту советська влада почала залучати пропагандистів і агітаторів для тлумачення офіційної політики щодо євреїв, як одного з «братніх народів», однак більша їх частина використовувала лекторську трибуну для поширення власної юдофобської позиції.

Унікальний матеріал містить шостий нарис, присвячений суспільним настроям під час виборів до Верховної Ради СРСР (1946), Верховної Ради УРСР (1947) та місцевих рад УРСР (1953). Зокрема, під час підрахунку голосів у виборчих бюлетенях були виявлені написи про: корупцію, повоєнний безлад, житлову кризу, дефіцит господарчих товарів, невдоволення окремими партійними діячами, а також антисемітські гасла. Антиєврейські написи вимагали: недопущення євреїв до органів влади; виселення євреїв до Палестини; скаржились на засилля євреїв у торгівлі; звинувачували євреїв, у тому, що вони агенти американського імперіалізму. Водночас, під час виборів 1953 р. у виборчих урнах знаходили анонімні записки євреїв, котрі зверталися до влади з проханням вжити заходів проти антисемітської пропаганди.

Становища єврейських студентів під час навчання у закладах вищої освіти дослідник торкається у наступному розділі. У післявоєнний час на заклади вищої освіти покладалося завдання ідеолого-політичного виховання майбутніх управлінських кадрів, що здійснювалося шляхом зборів парторганізацій викладачів, на яких викривали «носіїв націоналістичної і буржуазної ідеології», «космополітів» та «політично короткозорих осіб». Ідеологічний контроль студентів здійснював комсомол, через агітаційно-пропагандистські заходи та індивідуальні засоби впливу: оголошення доган, позбавлення стипендій, рекомендацій на виключення з навчального закладу за необачні політичні висловлювання або особисті переконання. Крім того, приймальні комісії закладів вищої освіти вдавалися до зменшення норм відбору євреїв під час вступу. Так, за даними ЦК КП(б)У, відсоток євреїв-першокурсників у 1948 р. становив 11,9%, 1949 р. – 8,9%, 1950 р. – 7,5 %.

Про справу Київської державної ордену Леніна консерваторії ім. П. І. Чайковського розповідається у восьмому нарисі. Тут висвітлюються заходи советської влади з встановлення контролю над «патріотизмом» мистецьких закладів УРСР літературного та музичного спрямування. Зокрема, у 1948–1949 рр. ЦК КП(б)У ухвалив низку постанов про покращення становища музичного мистецтва в УРСР. Показовою стала «Справа» Київської державної ордену Леніна консерваторії ім. П. І. Чайковського, викладачі-євреї якої обвинувачувались у зневажливому ставленні до вітчизняної музики, невідповідності ідейно-виховної роботи студентів, «низькопоклонстві» перед буржуазними музичними жанрами та західними композиторами. Упродовж 1949–1954 рр. відбулися чистки професорсько-викладацького складу Консерваторії (звільнено п'ять викладачів, інші отримали догани та попередження); було «удосконалено» репертуар, посилено советську систему ідейно-виховної роботи студентів.

Дев'ятий нарис порушує тему боротьби з єврейським космополітизмом у 1948–1953 рр. Саме в цей період у СРСР розпочалося переслідування осіб, яких влада обвинувачувала в байдужості до інтересів «советської батьківщини», її традицій та культури, таврувала «низькопоклонниками перед заходом», «людьми без роду і племені», «особами, що ненавидять все російське і советське». У 1949 р. боротьба з «космополітами» почалася в УРСР із мистецьких спілок (письменників, художників, композиторів тощо), установ науки та культури. У суспільстві кампанія проти «космополітів» сприймалася як визволення советської культури, мистецтва, науки від «антипатріотичного» впливу євреїв. Унаслідок цього 1949 р. було: розпущено Об'єднання єврейських письменників; закрито часописи, які видавались єврейською мовою; ліквідовано Кабінет вивчення єврейської мови, літератури та фольклору при Академії наук УРСР.

Підвищений інтерес у читачів викличе матеріал, присвячений боротьбі контррозвідки Міністерства Державної Безпеки УРСР з «сіоністськими» групами та організаціями. За даними автора, впродовж 1949–1953 рр. в УРСР було викрито 12 груп та арештовано близько 20 євреїв, які підозрювалися у зв'язках із такими організаціями. У 1953 р. відбулось об'єднання МДБ СРСР і МВС СРСР в одне міністерство – МВС СРСР, а контррозвідка була підпорядкована управлінню боротьби з антисовєтськими елементами. Відповідно, вона перекинулася на виявлення вороже налаштованих проти советської влади євреїв та збирання компромату на них. У 1952 р. відбувається низка показових відкритих судових процесів над групами євреїв-сіоністів, які обвинувачувались у контрреволюційному шкідництві в торгівлі, антисовєтських настроях, висловлюваннях та розмовах націоналістичного характеру.

Малодосліджену тему про становище євреїв Закарпатської України (Закарпатської області) у 1945–1953 рр. порушено в одинадцятому нарисі. У ньому йдеться про приєднання Закарпаття до УРСР у 1945 р.; виїзд у 1946 р. євреїв до Чехословаччини; суспільно-політичне становище євреїв у Закарпатській області. Також читач знайде чимало цікавої інформації про матеріальну допомогу організації «Джойнт» євреям Закарпаття у 1944–1946 рр.; «пошуки» Управління Міністерства Державної Безпеки в Закарпатській області євреїв-космополітів; поширення советської антиєврейської пропаганди в Закарпатті у 1953 р.; «виявлення» МДБ шпигунів у «Джойнт» і судові справи над євреями, які контактували з ним у 1944–1946 рр.

Заключний нарис присвячений впливу «Справи лікарів» (1953 р.) на антиєврейські настрої в УРСР. Тут розкрито советське інформування про хід «Справи лікарів» (офіційні владні повідомлення та статті у ЗМІ). Показано масові засудження «лікарів-убивць», поширення антиєврейських настроїв через анонімні листівки антисемітського змісту, аналізуються заклики антисовєтської Української соціал-комуністичної партії (молоді 16–19 років) до знищення або виселення до Палестини єврейського населення. Як наслідок, відбулися кадрові чистки лікарень від євреїв-лікарів, однак, антиєврейські настрої пішли на спад після смерті Сталіна та реабілітації лікарів.

Беззаперечним позитивом книги є її велика джерельна база, представлена не лише документальними додатками до нарисів, а й цитатами з архівних документів, які не увійшли до додатків, газетними й журнальними статтями, фото та плакатами, які разом становлять до 70% від її загального обсягу. Масив документальних матеріалів дає змогу читачеві сформувати ширшу картину про: соціальне становище євреїв у тодішньому суспільстві; соціальні настрої у повоєнній УРСР; заполітизованість антисемітської ідеології, яка диктувалася комуністичною верхівкою СРСР та реалізовувалась державними органами УРСР – ЦК КП(б)У, МДБ УРСР тощо. Важливою є позиція автора стосовно того, що політичні переслідування євреїв (боротьба з євреями-космополітами; єврейським буржуазним націоналізмом; боротьба з єврейськими сіоністськими організаціями; різноманітні політичні «справи» над євреями (наприклад, справа Київської державної ордена Леніна консерваторії ім. П. І. Чайковського) були привнесені до повоєнної УРСР з політичного центру – Москви (с. 172–174, 199–200, 225, 274). Однак, за українцями залишаються «традиційні» антиєврейські народні настрої перших повоєнних років, що ґрунтуються на різниці між офіційно встановленим ставленням до євреїв та особистим (с. 15–62, 130–137). Зручними для користування є довідкові покажчики, завдяки яким дослідник історії єврейства зможе самостійно знайти інформацію про роль певного політичного або культурного діяча у вищеперахованих подіях.

Певним недоліком книги, на нашу думку, є її назва – «У пошуках цапа-відбувайла: фобії пізнього сталінізму в Україні (1944–1953)», яка через абстрактне формулювання не дає повного розуміння про що ця книга. Попередня назва «Євреї України у 1943–1953 рр.: нариси документованої історії» є конкретною і не потребує додаткових уточнень, а так пересічний читач або покупець у книжковому магазині (сайті), незнайомий із науковою діяльністю автора, стереотипно подумає, що ця книга – про сталінські репресії та голодомор в Україні 1946–1947 рр., а не про історію євреїв. У назві потрібно було б залишити слово «євреї» або зробити симбіоз нової та старої назв, наприклад: «У пошуках цапа-відбувайла: євреї України періоду пізнього сталінізму (1944–1953)», і така назва вже конкретніше відповідала б змісту публікації. Ще одним недоліком книги є наявність у ній авторського резюме англійською мовою, що надруковане меншим шрифтом ніж основний текст. Воно сприймається як додаткова вставка (Summary, с. 314–316), однак, справа у тому, що резюме вже надруковане на початку книги як «Вступ» (с. 7–13). І останнє зауваження. Як окремі тематичні нариси, що розкривають негативне ставлення до євреїв, їх політичне переслідування в СРСР і УРСР, вони підготовлені ґрунтовно, однак, якщо глянути на тему глобально, то дослідження історії євреїв в Україні 1944–1953 рр. виглядає дещо однобоко. Для комплексного розкриття теми книзі, на нашу думку, не вистачає, як мінімум, ще трьох нарисів, про: офіційну політику ЦК КП(б)У щодо євреїв в УРСР; стратегію виживання пересічних євреїв-пролетарів (робітників, колгоспників, інженерів тощо), намагання уникнути переслідувань советської влади; життя євреїв, які прийняли «умови гри» сталінізму, вступаючи до Комуністичної партії, працюючи на «вищих» посадах в органах державної і партійної влади УРСР.

Загалом, книга розрахована на вчених-дослідників і тих, хто виявляє інтерес до історії євреїв України советської доби. Для українських учених вона буде цікавою як джерело вивчення соціальної історії повоєнного Радянського Союзу і УРСР.